

Төрөмырзаев Т.Т.

**АДАМ ЖАНА ЖАРАН УКУКТАРЫНЫН СИСТЕМАСЫНЫН
БҮТҮНДҮГҮ УКУКТУК СТАТУСТУ БЕКИТҮҮ ЖАНА ИШКЕ АШЫРУУ
ПРИНЦИПТЕРИНИН СИСТЕМАСЫ**

Төрөмырзаев Т.Т.

**СИСТЕМА ПРИНЦИПОВ ЗАКРЕПЛЕНИЯ
И РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВОВОГО СТАТУСА И ЦЕЛОСТНОСТИ СИСТЕМЫ
ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА**

T.T. Toromyrzaev

**CONSOLIDATION AND IMPLEMENTATION OF THE
PRINCIPLES OF THE SYSTEM AND THE INTEGRITY OF THE LEGAL
STATUS OF THE HUMAN RIGHTS SYSTEM AND THE CITIZEN**

УДК: 622.341/17 (04)

Инсандын коомдогу абалы укуктук ченемдер менен гана аныкталып калбастан, ошондой эле социалдык ченемдердин башка түрлөрү менен да аныкталып, коомдук статус деп аталат. Инсандын укуктук статусу анын коомдук статусунун бир бөлүгүн гана түзөт. Анын жалпы түрүндө инсандын укуктук статусу ага укук мамилелеринин субъектиси катары берилген укуктардын, эркиндиктердин жана милдеттердин жыйындысы катары аныкталат.

Негизги сөздөр: жашоо укугу, кепилдик, эркиндик, принцип, инсан, кадыр-барк.

Положение личности в обществе определяется не только правовыми нормами, но и всеми другими видами социальных норм и называется общественным статусом. Правовой статус личности составляет лишь часть ее общественного статуса. В самом общем виде правовой статус личности определяется как совокупность прав, свобод и обязанностей, которыми она наделяется как субъект правоотношений.

Ключевые слова: право на жизнь, гарантии, свобода, принцип, гражданин, достоинство.

The position of the individual in society determined not only by legal standards but also all other types of social norms and social status is call. The legal status of the individual is only a part of its social status. In the most general form of the legal status of an individual is defined as a set of rights, freedoms and duties, which it shall have as a subject of legal relations.

Key words: right to life, guarantees, freedom, principle, citizen, dignity.

Адам укуктары жаатындагы дагы бир абал – конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектөөгө тыюу салуу Конституциянын 2-беренесинин 2-бөлүгүндө каралган [1]. Ага ылайык “Адамдын, жарандын укуктары менен эркиндиктери улуттук коопсуздукту, коомдук тартипти, калктын саламаттыгын, адеп-ахлагын сактоо, башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо максатында Конституция жана мыйзамдар менен чектелиши мүмкүн. Киргизилип жаткан чектөөлөр көрсөтүлгөн максаттарга өлчөмдөш болушу керек. Адамдын, жарандын укуктарын, эркиндиктерин чектеген мыйзамдык актыларды кабыл алууга тыюу салынат.”

Бул 1966-жылкы Адам укуктары жөнүндө эл

аралык пактыга ылайык келет. Ал мамлекет жалпы бейкуттукту камсыздоо максатында мамлекеттик коопсуздук, коомдук тартип, саламаттык сактоо, калктын адеп-ахлактуулук, башка жактардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо кызыкчылыгында мыйзам менен аныкталган жана демократиялык коомчулукта зарыл болгон чектөөлөрдү беките алат [2].

Кыргыз Республикасынын Конституциясы менен чогуу өзгөчө абал мезгилинде өзгөчө чараларды жүзөгө ашырууда айрым укуктар чектелбейт деп бекитилген. Тактап айтканда, аларга төмөнкүлөр кирет:

-жашоо укугу (Конституциянын 21-беренеси);

-эч ким кыйноолорго, башка адамкерчиликсиз, мыкаачылык же кадыр-баркты басмырлаган мамилеге же жазалоого туш болушу мүмкүн эмес, ошондой эле макулдугу жок медициналык же башка тажрыйбаларды жүргүзүүгө тыюу салынат (Конституциянын 21-беренесинин 1-бөлүгү);

-ар бир адам мыйзамда каралган тартипте күнөөлүү экени далилденмейинче жана соттун чечими мыйзамдуу күчүнө киргени аныкталмайынча кылмыш жасаганга күнөөлүү деп эсептелбейт. Айыпкер өзүнүн күнөөсүздүгүн далилдөөгө милдеттүү эмес (Конституциянын 26-беренеси);

-ар кимге абийир жана дин тутуу эркиндиги кепилденет. Ар ким өз алдынча же башкалар менен бирдикте ар кандай динди тутуу же эч бирин тутпоо укугуна ээ. Ар ким диндик жана башка ишенимдерди эркин тандоого жана тутууга укуктуу. Эч ким өзүнүн диндик жана башка ишенимдерин билдирүүгө же алардан баш тартууга мажбурланууга тийиш эмес (Конституциянын 32-беренеси).

Инсандын укуктук абалынын принциптери универсалдуу мааниге ээ. Алар коомдун бардык мүчөлөрүнүн статусунун негизги белгилерин аныктайт, укуктун кайсы гана тармагында бекитилбесин бардык укуктарга жана милдеттерге тиешелүү болот.

Ошентип, Кыргыз Республикасында инсандын укуктук статусунун негизги принциптери болуп төмөнкүлөр саналат:

Мыйзам алдында бардыгы бирдей;

Инсандын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашуу кепилдиги;

Инсандын укуктарын жана эркиндиктерин чектөөгө жол бербөө;

Ар бир жактын укуктарга гана эмес, ошондой эле милдеттерге да ээ болушу.

Жеке (жарандык) укуктар жана эркиндиктер.

Жеке же жарандык укуктар жана эркиндиктер деп жаран инсан катары ээ болгон укуктар менен эркиндиктер жана туулган мезгилден берки адам таанылат. Бул адамдын эң зарыл укуктары жана эркиндиктери, алар жок ал индивид катары бар боло албайт. Мамлекет жалпы эреже боюнча жарандардын жеке жашоосуна кийлигишүүдөн сактанышы керек. Жеке укуктардын жана эркиндиктердин өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөрдөн турат:

Алар мааниси боюнча адам укуктары болуп эсептелет жана мамлекеттин жарандуулугу менен түздөн-түз байланышкан эмес, андан келип чыкпайт;

Бул укуктар ажыратылгыс жана ар бир адамга төрөлгөндөн тартып таандык.

Жашоо укугу

Адамдын негизги укугу жашоо укугу болуп эсептелет. Калган бардык (жеке эле эмес) укуктар жана эркиндиктер бул укуктан келип чыгат.

Жашоо жана эркиндик укугу АКШнын Көз карандысыздык декларациясында (1776-ж.) эле бекемделген [3]. Ал алгач Европада Германия Федеративдүү Республикасынын Конституциясында (1949-ж.) баяндалган. Чыгыш Европа өлкөлөрүндө бул конституциялык ченем Венгрияда биринчи кабыл алынган.

Венгриянын 1972-жылы редакцияланган Конституциясында: “Венгрия Элдик Республикасында жарандарга жашоо укугу таандык...” деп белгиленген [4]. Бирок мындай ченемдер БУУнун эл аралык актыларынан кийин гана бардык жерде жайылып, XX кылымдын 60-70-жылдарындагы конституционализмге күчтүү таасир эткен. Атап айтсак, дүйнө өлкөлөрүнүн мыйзамдарына, баарынан мурда конституциялык мыйзамдарына 1966-жылдын декабрь айында БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык Пакт таасир эткен. Бул Пактынын 6-беренесинде жашоо укугу пайда болору менен, мындай ченемдер кеңири тараган [5, 6].

Европа Кеңешине кабыл алынып жаткан мамлекет үчүн аткарылуучу шарттардын бири өлүм жазасын алып салуу болуп эсептелет. Башкача айтканда өлүм жазасын алып салууну кошкондо жашоо укугу мамлекеттин демократиялуулугун таануу үчүн жалпы европалык критерийи болуп калган.

Жашоо укугу “Ар бир адам ажыратылгыс жашоо укугуна ээ. Эч кимдин өмүрү өзүм билемдик менен кыйылышы мүмкүн эмес. Өлүм жазасына тыюу салынат” деп Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 21-беренесинде да белгиленген.

Конституция ар бир адамга жашоо укугун гана жарыя кылбастан, мамлекетти адам жашоосун бардык укукка каршы кол салуулардан коргоого милдеттендирет. Мамлекет бул үчүн тийиштүү социалдык-экономикалык шарттарды түзүп, укуктук негизге, күчкө, каражатка ж.б. ээ.

Каралып жаткан жашоо укугуна түздөн-түз

тиешеси бар маанилүү аспектиге токтолуп кетүү абзел. Сөз бул укук адамдын жеке бүтүндүгүнө кол салууга жол бербөөчүлүк, же болбосо мамлекетте өлүм жазасы болууга мүмкүн эместик катары түшүнүүгө болбой тургандыгы жөнүндө болуп жатат. Жашоо укугу – өтө кеңири түшүнүк, сергек айланачөйрө укугун, турак-жай укугун, эмгек укугун, карылыкта социалдык камсыздоо укугун ж.б. болушун да карайт. Башкача айтканда жашоо укугун камсыз кылуу үчүн ансыз адам жашай албай турган бир катар шарттардын болушу талап кылынат.

Инсандын эркиндиги, кол тийгистиги жана кадыр-баркы

Мамлекет тарабынан адамдын эркиндиги, кол тийгистиги жана кадыр-баркы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 24-беренесинде бекитилген. Анда “Ар бир адам эркиндикке жана жеке кол тийгистикке укуктуу. Жарандык-укуктук милдеттенмелерди аткарбай коюшунун негизинде эч ким эркиндигинен ажыратылышы мүмкүн эмес. Соттун чечимсиз жана мыйзамда белгиленген негиздер менен тартиптен тышкары эч ким камакка алынышы, кайтарууда кармалышы же эркиндигинен ажыратылышы мүмкүн эмес.” деп белгиленет.

Бул макаланын негизин Адам укугунун жалпы декларациясынын ар бир адамга эркиндигин жана жеке кол тийгистигин бекемдеген 3-беренесинде камтылган ченем түзөт.

Эркиндик укугу эркиндиктин өзү сыяктуу эле бөтөнчө, башкача айтканда бардык укук ченемдүү аракеттерди жасоо мүмкүндүгү. Адам укугу интеллектуалдык жана жеке болушу мүмкүн. Интеллектуалдык эркиндик өзүнүн жеке дүйнө таанымына, ички руханий дүйнө укугун билдирет. Айрым учурда ал жеке жашоосунда, кээде ачык чөйрөдө пайда болот. Жеке эркиндик жана кол тийгистик негизсиз тинтүүгө, камакка алууга же кармоого жол берилбестикте турат. Адам укугу сакталган өлкөдө адам соттун же бул органга атайын ыйгарым укуктуу органдын (прокурордун) атайын актысыз кармалышы же камакка алынышы мүмкүн эмес.

Колдонуудагы жазык-процесстик кодекс жазык иши боюнча сот өндүрүшүн жокко чыгарган жагдайларды гана карабастан “Инсандын кол тийгистиги” аттуу атайын беренени камтыйт. “Инсандын укуктарын, эркиндиктерин жана кадыр-баркын урматтоо жазыктык сот ишинин жүрүшүнө катышкан бардык органдар жана жактар үчүн милдеттүү. Сурактарды, ошондой эле башка тергөө же сот аракеттерин жүргүзүүдө коркутууга, зомбулук жана башка мыйзамсыз аракеттерди жасоого жол берилбейт. Бөгөт коюу чарасы катары камакка алуу тандалып алынган адамды, ошондой эле кылмыш жасоодо шектүү болуп кармалган адамды камакта кармоо анын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келтирбей турган шартта жүзөгө ашырылууга тийиш.” (Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодексинин 11-беренеси).

Кайтарууга (камакка) алуу – кылмыш ишине бөгөт коюу чараларынын бири. Процесстик мыйзамда Кылмыш-жаза кодексинин беренелеринин тизме-

ги гана камтылбастан, бөгөт коюу чарасы катары камакка алуу кылмыш коркунучунун жүйөлөрү боюнча колдонулушу мүмкүн, бирок шарттарды сактабаса, көрсөтүлгөн бөгөт коюу чаралары колдонулушу мүмкүн эмес. (Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодексинин 110-беренеси). Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодексинин 111-беренесине ылайык “Жазык ишин тергөөдө камакка, үй камагына алуу түрүндө бөгөт коюу чарасы соттун чечими боюнча эки айга чейинки мөөнөткө тандалып алынат.” Бул берене камакка алуу мөөнөтүн узартуу тартибин да бекитет.

Адамдын эркиндиктеринин жана кол тийгистигинин кепилдигин күчөтүү “Кылмыштарды жасоо жагынан шек туудурган жана айыпталып кармалган адамдарды камакта кармоонун тартиби жана шарттары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 16-июнундагы 2002-жылдын 31-октябрындагы N 150 Мыйзамы кызмат кылат. Аталган Мыйзамдын 4-беренесине ылайык камакта кармоо мыйзамдуулуктун, бардык жарандардын мыйзам алдындагы теңчилигин, гуманизмди, адамдын кадыр-баркын сыйлоону, эл аралык укуктун принциптерине жана ченемдерине, ошондой эле Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерге ылайык жүзөгө ашырылат жана кылмыштарды жасоо жагынан камакта жаткан шектүүлөрдү жана айыпкерлерди жекече жана адеп-ахлактык азапка салуу максатындагы кыйноолор жана башка аракеттер менен коштолбоого тийиш. Мыйзам камакта кармоонун ордун, тергөө изоляторлорунун жана башка имараттардын тартибин, камакка алып кармоо орундарындагы режимди, ички тартипти, ошондой эле шектелгендердин жана айыпталуучулардын укугу жана аларды камсыздоону аныктайт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 24-беренесинде белгиленгендей мамлекет инсандын эркиндиги, кол тийгистиги менен катар анын кадыр-баркын да камсыздайт. “Инсандын кадыр-баркы” – көп жактуу категория. Адамдын бул сапаты урматтоого жана башкаларды урматтоо укугу менен тең. Кадыр-баркты коргоонун максаттары болгон татыктуу жашоо укугу, жеке жашоонун кол тийгистиги, турак-жайга күч менен кирүүгө тыюу салуу, кыйноого тыюу салуу жана мыкаачылык, адамкерчиликсиз мамиле ж.б. Конституциянын көптөгөн ченемдери кызмат кылат.

Конституциялык-укуктук катары “инсандын кадыр-баркы” категориясын бекемдөө коргоонун түрдүү формаларын карайт. Адам өзүн жеке коргоодон (өмүрүнө, ден соолугуна, адеп-ахлактык абалына коркунуч туулганда, эркиндигин мыйзамсыз чектөө учурунда) тартып, ага моралдык чыгым, кемсинтүү ж.б. келтирилгенде жарандык-укуктук жана жазык-укуктук каражаттар менен коргонуу сыяктуу бир катар мүмкүнчүлүктөргө ээ. Адамдын кадыр-баркына камкордук көрүү жазык укугунун жана жазык процессинин көптөгөн ченемдерине киргизилген. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде адамдын жеке экиндине, абийирине жана ка-

дыр-баркына каршы (адам уурдоо, ушактоо, кемсинтүү ж.б.) бир катар кылмыш курамдарын кароочу өзүнчө бөлүм (17) камтылган.

Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексинде бекемделген жарандык-укуктук кепилдиктер да маанилүү. Мында инсандын жашоосу, ден соолугу, кадыр-баркы, жеке кол тийгистиги, абийири, жакшы ысмы, ишкердик бедели, жеке жашоосунун кол тийгистиги, жеке жана үй-бүлөлүк купуясы ж.б. материалдык эмес жыргалчылыктары катары аталат. Жаран абийирин, кадыр-баркын, ишкердик беделин коргоо үчүн сотко кайрылууга укуктуу, анын үстүнө жарандын абийирин жана кадыр-баркын көзү өткөндөн кийин да коргоого жол берилет [6, 7].

Жеке жашоо укугу

Жеке жашоо коомдун башка мүчөлөрүнүн мүлкү болууну каалабаган адамдын жактары. Бул маселен, адамдын жакшы көрүү, сүйүү, достук жана башка ыйык сезимдери менен шартталган жарандардын кандайдыр-бир өз ара мамилелери болушу мүмкүн. Каралып жаткан укуктун мазмунуна адамдар бул же тигил себептер боюнча жарыялагысы келбеген мурастоо, акча салымы, багып алуу жана башка жеке жашоонун жактары кирет.

Каралып жаткан укук Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 29-беренесинде бекемделген. Ага ылайык ар бир адам жеке турмушунун кол тийгистигине, ар-намысынын корголушуна укуктуу. Ар бир адам кат-кабар алышууга, телефондук жана башка сүйлөшүүлөргө, почта, телеграфтык, электрондук дагы бөлөкчө жол менен кабарлашуулардын купуялуулугуна укуктуу. Бул укуктарды чектөөгө мыйзамга ылайык жана сот актысынын негизинде гана жол берилет. Бул конституциялык укук тармактык мыйзамдар аркылуу тереңдетилет жана өнүктүрүлөт.

Корутунду

Жарандардын тең укуктуулугу экономикалык, саясий, социалдык жана маданий жашоонун бардык жаатында камсыздалат. Негизги Мыйзам тең укуктуулук принцибин жарыялап эле калып калбастан, анын аткарылышынын атайын кепилдиктерин камтыйт. Жарандардын мыйзам алдында бирдей болуу принциби көпчүлүк тармактык мыйзам актыларында (мисалы, Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин өзгөчө бөлүгүндө гана жарандардын укуктарын бузгандыгы үчүн жоопкерчиликти кароочу кылмыш курамы камтылган 8 бөлүм бар) тереңделип жазылган. Жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо башка бирнече мыйзам актылары менен (билим берүү, саламаттык сактоо ж.б. жаатында) каралган. Жарандардын кызыкчылыктары бузулган учурда алар даттануу менен ыйгарым укуктуу органдарга кайрылууга укуктуу.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 27-июнь 2010-жыл.
2. Юридика аталгылары менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. Илимий-маалымдама басылыш/АРД/Чекки долбоору, авторлор жамааты. - Б.: 2005, ISBN 9967-428-14-7.

3. «История США в четырех томах: 1607–1877». Г.Н. Севостьянов, Институт всеобщей истории (Академия наук СССР). - 1987.
4. XI съезд Венгерской социалистической рабочей партии. - М., 1975, с. 227.
5. Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык Пакт 16 декабрь 1966 жыл 6-берене
6. КР Жарандык кодекси. II бөлүк. Жарандык укуктардын жана милдеттердин пайда болушу, жарандык укуктарды ишке ашыруу жана коргоо. 1996-жылдын 8-майы. №16. 2-бөлүм. 7-бет.

Рецензент: к.ю.н., доцент Токтогулов А.А.
